

Obiteljska poljoprivredna gospodarstva i ruralni razvitak u Hrvatskoj

Milan Župančić

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska

SAŽETAK U tekstu se iznose i propituju neke temeljne karakteristike poljoprivrednih obiteljskih gospodarstava u Hrvatskoj te njihova uloga u razvitku suvremene poljoprivrede i u ukupnom napretku seoskih područja. Kako bi se potpunije razumjela ta uloga, objašnjene su važnije dimenzije tradicionalnih seljačkih gospodarstava, i nasuprot tome, stanje i položaj poljoprivrednih gospodarstava u suvremenoj industrijskoj poljoprivredi. Razlike između tih tipova – oni i danas postoje na svjetskoj sceni iako u razvijenim zemljama dominiraju moderne farme uključene u agroindustrijski kompleks – velike su, ali oba tipa mogu paralelno egzistirati u stvarnosti, posebice nerazvijenih i polurazvijenih zemalja.

U Hrvatskoj je zadugo egzistirao tradicionalan oblik seljačkih gospodarstava, ali u posljednjih dvadesetak, tridesetak godina, pod utjecajem različitih činilaca, postupno nastaje moderno poljoprivredno gospodarstvo, sposobno za tržišno natjecanje i donekle kompatibilno europskom okruženju.

Jedna od pretpostavki moderne poljoprivrede je i veće i tehnološki dobro opremljeno gospodarstvo. Upravo na tom tragu bila su i nastojanja državne politike u procesu tranzicije i privatizacije u poljoprivredi, koja su dovela do nove strukture hrvatske poljoprivrede. Došlo je do veće polarizacije u posjedovnoj strukturi poljoprivrednih obiteljskih gospodarstava, u kojoj se je izdvojio jedan uži sloj većih i tržišno orijentiranih gospodarstava, uz istodobnu perzistenciju goleme većine patuljastih i malih posjeda, koji zadržavaju mnoga tradicionalna obilježja. Ipak, brojni problemi su ostali i cjelokupno stanje u poljoprivredi i dalje je u znaku stagnacije i potencijalno vrlo konfliktno.

Na kraju članka problematiziran je širi kompleks faktora i aktera integralnog razvitka ruralnih područja. Napredak tih područja ovisit će o mnogim akterima, gdje uz donedavne, uglavnom poljoprivredne subjekte, važnu ulogu dobivaju akteri iz drugih djelatnosti. Temeljna pretpostavka napretka ruralnih područja je i drukčija politika prostornog razvitka, pri čemu treba spomenuti potrebu »urbane dekoncentracije« i zaustavljanje ogromnog ruralnog egzodusa, koji je devitalizirao mnoge seoske regije i doveo do depopulacije u najvećem dijelu seoskog prostora.

Ključne riječi: poljoprivredno gospodarstvo, tradicionalna i moderna industrijska poljoprivreda, posjedovna struktura; tipovi seoskih domaćinstava, akteri ruralnog razvitka

Primljeno: 24. svibnja 2005.

Pribvačeno: 10. lipnja 2005.

1. Uvodna pripomena

Obavljanje poljoprivredne djelatnosti, kao i svake gospodarske djelatnosti, traži određen oblik gospodarenja, pa su stoga razvijeni različiti tipovi i oblici poljoprivrednih gospodarstava. U ovome radu bavimo se strukturom, razvojnim kretanjima i suvremenim problemima poljoprivrednih obiteljskih gospodarstava u Hrvatskoj, te nekim širim aspektima stanja u agraru i selu, koji su važni za razumijevanje središnje teme ovog članka.

Poznato je da postoje i drugi oblici poljoprivrednih gospodarstava u suvremenom svijetu – velike korporacijske farme u SAD-u, velika poljoprivredna dobra u bivšim socijalističkim zemlja (još neprevladani ostaci »kolektivizacije«, ili novostvorena poduzeća raznih formi vlasništva). Nešto slično postoji i u Hrvatskoj, gdje je bivši društveni sektor u poljoprivredi djelomice privatiziran, ili je još u državnom vlasništvu, uz nekadašnje nazivlje, pa i organizacijski ustroj. Već su u rimskom svijetu postojali velika latifundija i mali posjedi (minifundije) te kolonat, a razlike među njima imaju takvo značenje da se mogu i danas paradigmatiski rabiti u analizama i objašnjenjima pojedinih tipova gospodarstava, njihovih prednosti i nedostataka.

Premda se čini da su u pitanju samo razlike malog i velikog gospodarstva, pri čemu se svi koji zagovaraju modernu i učinkovitu poljoprivredu najviše usmjeruju na veliko gospodarstvo, njegove prednosti i ulogu u nacionalnom gospodarstvu, ipak se iza ove dileme kriju i mnogi drugi problemi. Od antike se raspravlja o prirodi bavljenja poljoprivredom, dostojanstvu toga posla – tako je za sv. Augustina poljoprivreda najljepše zanimanje (*excellentissime artium*) s vrlinama koje krasi seoski način života i odlikuju samostalnog i nezavisnog posjednika. Samostalan farmer je važan i nezamjenjiv faktor u stvaranju američke nacije i njezinoj borbi za nezavisnost i ideal američkih ustavotvoraca (Jefferson, Madison), te najčvršći oslonac u formiranju demokratskog društva. Slična razmišljanja postoje i u drukčijem vremenskom i socijalnom kontekstu, pa i u suvremenom svijetu.

U Europi i drugim razvijenim zemljama danas prevladava obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo (farma) kao oblik organizacije poljoprivredne proizvodnje. To je u novijem razdoblju prošireno i na europski istok, gdje je donedavno egzistirao državni sektor poljoprivrednog vlasništva zasnovan na kolektivnoj poljoprivredi.

Vidimo da nije važno samo ono što poljoprivreda daje – radilo se o neophodnim egzistencijskim sredstvima malog seljaka ili velikim tržišnim količinama agrarnih proizvoda koje proizvode efikasna komercijalna gospodarstva, nego se uz posjed i poljodjelstvo vezuju mnoga pitanja šireg socijalnog i političkog spektra. Kako to važi za širi kompleks poljoprivrede, određeno se poljoprivredno gospodarstvo ne možemo motriti samo kao bolji ili lošiji, propulzivniji ili statičniji model privređivanja, što je opravdano u poduzetničkim jedinicama u drugim oblastima materijalne proizvodnje.

2. Seljačko društvo i seljačko gospodarstvo

Vjerojatno je najprimjereniji pristup seljačkom gospodarstvu onaj koji polazi od prirode seljaštva i seljačkog društva¹. Kompetentni poznavatelji i najveći autoriteti u tom području, kao što su T. Shanin i H. Mendras, najbolje oslikavaju prirodu seljaštva, njegovo mjesto u povijesnim shemama i teorijskim okvirima, u čemu bitno mjesto pripada specifičnom karakteru seljačke poljoprivrede, obiteljskom gospodarstvu kao osnovnoj jedinici seljačkog vlasništva, proizvodnje, potrošnje i društvenog života, te seljačkoj porodici, ili, šire, domaćinskoj grupi (Mendras) kao nosiocu cjelokupne organizacije kolektivnog života u selu. U užem, ekonomskom motrenju poljoprivrede i seljačkog gospodarstva, oba se autora naslanjaju i nadovezuju na ruskog ekonomistu i sociologa A. V. Čajanova, koji je prvi razvio teoriju o seljačkom načinu proizvodnje kao bitno različitom od svih drugih načina proizvodnje. U čemu je ta razlika?

Prva, i bitna značajka seljačke proizvodnje jest što je to obiteljska proizvodnja, određena veličinom i sastavom obitelji i vlastitim potencijalom radne snage. Radne mogućnosti i potrošačke potrebe seljačke obitelji stalno se usklađuju. Tipične kategorije kapitalističke privrede kao što su prihod, troškovi, akumulacija i profit, jednostavno ne postoje u seljačkoj ekonomiji. Time se ide na posebno objašnjenje motivacije seljačkog privređivanja na razini obiteljskog gospodarstva, ali i na razini nacionalne ekonomije. Što je onda cilj i kakav je karakter seljačke proizvodnje? U prirodnoj je proizvodnji ekonomska aktivnost određena zahtjevima zadovoljavanja potreba pojedinačne proizvodne jedinice, a ona je istodobno i potrošačka jedinica. Kalkuliranje je tu vrlo kvalitativno jer sve dok se subjektivan značaj zadovoljstva vrednuje više od tereta napora, obitelj radi za malu zaradu (u osnovi to je suma potrošačkih dobara), koja je apsolutno neprofitabilna u smislu kapitalističke ekonomije. Nagrađuje se i cijeni rad cjeline a ne rad pojedinog člana obiteljskog proizvodnog tima.

Seljački posjed je praktički obiteljsko vlasništvo i baština. Kućedomaćin ili stariješina je samo organizator rada i upravljač obiteljskim poslovima te predstavnik porodice prema vanjskom svijetu. Dobna i spolna struktura članova kućanstva određuje podjelu poslova, dužnosti te njihov položaj u samom domaćinstvu i ugled u užoj i široj zajednici. Ritam gospodarstva određuje i ritam obiteljskog života.

Tragom tih premisa, T. Bergmann rezimira pojedinačne značajke obiteljskog gospodarstva, te ga određuje na ovaj način: a) gospodarstvo se ne prodaje odnosno ne kupuje, već se nasljeđuje; b) institut nasljeđivanja proizlazi iz potrebe održanja gospodarstva, odnosno seljačke obitelji; c) seljaci ne posluju posve ekonomski, nego je njihovo gospodarenje često neracionalno; d) potencijal radne snage na

¹ Širu eksplikaciju problematike tradicionalnog seljačkog društva i seljačkog gospodarstva i njegove preobrazbe može se naći u M. Župančić (2000.).

gospodarstvu vrlo je fleksibilan i povezan je sa strukturom obitelji, oviseci o spolu i dobi članova (Bergmann, 1970.: 72).

Spomenimo i višefunkcionalnu narav seljačkog gospodarstva, tako da neki autori s pravom zaključuju kako je ono »vrlo složena socioekonomska jedinica« (Defilippis, 1993), jer se u okviru obiteljskog gospodarstva, odnosno pojedinih njegovih dijelova odvija biološka reprodukcija ljudi, obavljaju različite obiteljske uloge (socijalizacijska, zaštitna, obrazovna), a realiziraju se i ekonomske aktivnosti, od proizvodnje do potrošnje.

Opća je suglasnost da u funkcioniranju i održavanju seljačkog gospodarstva ravnopravnu ulogu imaju ekonomski i socijalni faktori: od održavanja patrimonija i nasljeđivanja baštine do statusnog položaja seljačke obitelji i njezina ugleda u seoskoj zajednici. U stanovitom smislu zemljišni posjed vlada obitelji i upravlja sudbinom pojedinih njezinih članova. Vlasništvo je kamen temeljac obitelji kao proizvodne grupe, grupe s vlastitim subjektivitetom koji često potire ili se suprotstavlja subjektivitetu pojedinog svoga člana. Privatno vlasništvo nad zemljom i ostalim sredstvima rada te sigurnost u nasljeđivanju posjeda, dva su elementa oko kojih se formira određena ideologija i način života seljačke obitelji i seljačkog društva.

Ipak, naznačena predodžba o obiteljskom gospodarstvu u osnovi odgovara jednoj stabilnoj fazi društvenog razvoja, koja se uobičajeno naziva predindustrijsko društvo. Razvijeno industrijsko društvo i urbana morfologija te način života suvremene obitelji i norme društvene okoline, dovode u pitanje funkcioniranje opisana modela obiteljske poljoprivrede.

3. Tradicionalno i moderno poljoprivredno gospodarstvo

Suvremena tehnološka revolucija u poljoprivredi prerasla je okvire obične tehničke preobrazbe poljoprivrede, karakteristične za prvu polovicu, pa čak i za veći dio 20. stoljeća. Tada se modernizacija svodila pretežno na procese mehanizacije i uvođenja krupnih strojeva i agregata u sve faze proizvodnje i transporta u poljoprivredi; na kemizaciju i sve veću primjenu mineralnih gnojiva i sredstava zaštite. U stočarstvu naglasak je bio na selekciji i uvođenju novih i produktivnijih pasmina, što je uz suvremenije metode prehrane i ekonomičniju organizaciju proizvodnje na široj skali u sve većim stočarskim pogonima, dovelo do napretka u gotovo svim granama stočarstva. Posljedice su ogroman porast proizvodnje u razvijenim zemljama, rast produktivnosti, naročito kod tzv. *recesivnog* tipa tehnološkog progressa, koji »štedi« radnu snagu, ali i zaoštrava problem usklađivanja radnih i drugih resursa poljoprivrednog gospodarstva i ne upošljava dio radnih potencijala sela².

² Nasuprot tome procesivni tip tehnološkog napretka zapošljava više radne snage i primjenjiv je u situacijama kada postoje viškovi radne snage i prenaseljenost, kakva je bila i u hrvatskoj poljoprivredi prije četrdesetak godina.

U novije se doba najviše radi na pronalascima i uvođenju različitih bioloških i genetskih inovacija u sve faze reprodukcijuskog ciklusa u agrobussinesu. Nova biotehnologija omogućuje niz poboljšanja u osobinama biljnih sorti, porast iskoristivih sadržaja (proteina u žitaricama, ulja u uljaricama, šećera u repi i dr.), stvaranje i poboljšanje biljnih sorti otpornih na klimatske nepogode, sorti koje efikasnije koriste sunčevu energiju, ili izravno vezuju dušik iz zraka te tako smanjuju potrebe za umjetnim gnojivima.

Poznate su, nažalost, i negativne posljedice novih znanstvenih i tehnoloških otkrića u poljoprivredi. Dobar primjer su neki rezultati tzv. zelene revolucije u nerazvijenim zemljama, gdje je forsiranje novih produktivnijih sorti dovelo do zanemarivanja tradicionalnih kultura i načina prehrane, tako da se učinci »zelene revolucije« nisu osjetili u prehrani i standardu mnogih, osobito siromašnih seljačkih slojeva nerazvijenih zemalja tzv. trećega svijeta. Poznat je, i široko medijski eksploatiran, slučaj »kravljeg ludila« koje je, uslijed ishitrene primjene neproverjenih novotarija u prehrani goveda, dovelo do teških gubitaka u stočarstvu mnogih zemalja i do teških posljedica na živote i zdravlje ljudi.

Ekonomske posljedice, posebno porast produktivnosti i smanjenje potrebne radne snage u poljoprivredi, očite su na globalnoj razini. Poljoprivreda postaje kapitalnointenzivna grana, u kojoj vrijednost kapitala po zaposlenome daleko nadmašuje onu u industrijskom sektoru, i koja je sve ovisnija o kupljenim inputima iz drugih sektora. Takva poljoprivreda postavlja zahtjeve visokih kapitalnih ulaganja u poljoprivredno gospodarstvo. To naročito pogađa manja i srednja gospodarstva koja se ne mogu upuštati u stalnu tehnološku i modernizacijsku trku, pa se tako stalno smanjuje broj vitalnih i komercijalnih gospodarstva, dok se preostala moraju usmjeriti na traženje zarade izvan gospodarstva, ili propadaju kao gospodarstva. S obzirom da poljoprivreda zaostaje za industrijskim i tercijarnim djelatnostima u visini ostvarenog dohotka, ekonomska granica i veličina posjeda isplativog gospodarstva stalno se podiže. Kako je posjedovna struktura u poljoprivredi općenito troma, problemi restrukturacije poljoprivrede u razvijenim zemljama stalno su aktualni.

Neke su opće crte industrijske poljoprivrede³: farmer integriran u širu mrežu odnosa, ovisi o financijskim institucijama zbog visokih troškova nabavke suvremenih sredstava rada i financiranja tekuće proizvodnje; farmersko se gospodarstvo sve više specijalizira za pojedine grane primarne proizvodnje, čime se u okviru šire podjele rada poljoprivreda integrira s drugim sektorima prerade i trgovine, a

³ Jedna novija, ekološki usmjerena podjela govori o tri paradigme u poljoprivredi – o seljačkoj, industrijskoj i ekološkoj paradigmi, koje se razlikuju s obzirom na cikluse proizvodnje, odnos prema prirodi i neke etičke vrijednosti. Za ekološku se tvrdi da je to paradigma 21. stoljeća (Cifrić, 2002.). Smatram da će to stoljeće biti više u znaku rasprostiranja industrijskih modela poljoprivrede u većem dijelu svijeta, premda će u razvijenim sredinama ekološka poljoprivreda biti važna dopuna i alternativa vladajućem modelu.

različiti oblici vertikalne i horizontalne integracije pretvaraju farmera u samo jednu kariku šireg lanca reprodukcije; pojedinačno gospodarstvo proizvodi više i produktivnije, ali farmerov materijalni i ukupan položaj sve manje ovisi o tome koliko je uspješan u svom radu i upravljanju, nego ponajviše o uvjetima koje diktiraju druga središta i državne regulacijske agencije.

Osim ekonomskih i tehničko-tehnoloških promjena koje najviše pogađaju proizvodnu sferu u poljoprivredi, seosko društvo slijedi i ostale suvremene društvene i demografske promjene, od kojih su, u ovome kontekstu, najvažnije one u veličini i ulogama obiteljske grupe u seoskim sredinama. Danas u Europi, pa i drugdje u razvijenom svijetu, prevladava nuklearna obitelj, svedena na roditelje i djecu, uz stalno smanjenje broja djece u obitelji. Posljedice vrlo niskog nataliteta osjećaju se u širem demografskom sklopu, ali su posebno nepovoljne u obiteljskoj poljoprivredi, iako mnoge konzekvence takve situacije nisu još dovoljno poznate, pa ni primjereno istražene.

4. Geneza i karakteristike seljačkih gospodarstava u Hrvatskoj

U Hrvatskoj se za seljačko gospodarstvo rabi više naziva: individualno, obiteljsko, privatni posjed, neki rabe i arhaični izraz inokosno gospodarstvo, a u posljednje vrijeme sve više koristi termin poljoprivredno obiteljsko gospodarstvo. Pojmovi »individualno« i »inokosno« povijesno su uvjetovi – impliciraju da se seljački posjed razvio iz starije kolektivne ustanove, kućne zadruge, snažno prisutne na velikom dijelu hrvatskoga prostora u razdoblju tradicionalnog sela. No, kućna se zadruge uglavnom raspala do kraja 19. stoljeća, ali je posredstvom nekih ostataka i prežitaka pretežito u nerazvijenim i izoliranim regijama Hrvatske, kao i u krajevima koji su bili u sklopu Vojne krajine, ova tradicionalna ustanova i njezin sentimentalni *raison d'être* preživljavala još dugo i u 20. stoljeću. Nazivi »obiteljski (privatni) posjed ili gospodarstvo«, pak, ukazuju na prirodu seljačkog gospodarstva u uvjetima forsiranja i dominacije društvenog sektora u poljoprivredi nakon Drugoga svjetskog rata, razdoblju koje je završeno promjenama cjelokupnog sustava u proteklom desetljeću i jačoj afirmaciji privatnog vlasništva i pluralističke demokracije. Termin »individualno gospodarstvo« bio je primjeren sve do novijeg razdoblja, kada su u poljoprivredi usporedno postojali društveni sektor (kombinati, poljoprivredna dobra, zadruge) i privatni seljački sektor, pa je »individualno« sinonim za privatno vlasništvo i seljački posjed nasuprot »kolektivnoj« poljoprivredi u društvenom sektoru.

U posljednje doba uvriježen izraz – obiteljsko gospodarstvo prikladan je naziv za jedinicu privatno seljačke poljoprivrede, s time što ga valja rabiti u poljoprivrednom kontekstu kako bi se razlikovao od obiteljskog poduzetništva u drugim granama, posebice u obrtu i sitnom uslužnom sektoru.

Nastanak obiteljskih gospodarstava u Hrvatskoj povezan je sa procesom ukidanja feudalizma sredinom 19. stoljeća, a ubrzo poslije dolazi do raspada kućnih zadru-

ga i individualizacije seljaštva. Na širem društvenom planu to je početno razdoblje kapitalističke industrijalizacije, spore i zakašnjele na hrvatskom tlu, koja ipak postupno mijenja osnove staroga poretka. Uzme li za »početak« formiranja slobodnoga seljačkog posjeda 1848. godina, kada se ukida stari poredak i seljak oslobađa odnosa zavisnosti prema zemljišnom senioru, tada je seljačko gospodarstvo kao slobodan pravni i ekonomski subjekt staro približno 150 godina. U tih 150 godina postojanja i razvitka, seljak i seljačko gospodarstvo prošli su brojne promjene, kako one prouzročene globalnim društvenim procesima, tako i one egzogene naravi, a tiču se interne dinamike razvojnih promjena u poljoprivredi, što bi se skupno moglo nazvati procesima modernizacije sela. U tom je razdoblju oblikovana posjedovna i vlasnička struktura seljačke poljoprivrede, uz stalno mijenjanje proizvodnih i tehnoloških karakteristika, ovisno o autonomnim mogućnostima seljaštva i zahtjeva okoline.

U tom povijesnom razvoju dva se razdoblja mogu jasno razlučiti (Defilippis, 1993.). Prvo obuhvaća stotinjak godina od postanka obiteljskih gospodarstava do kraja Drugoga svjetskog rata. U narednom razdoblju ubrzana industrijalizacija, praćena brзом deagrarizacijom i drugim modernizacijskim procesima, dovodi do radikalne preobrazbe cjelokupnoga seoskog i poljoprivrednog ambijenta, kao integralnoga dijela modernizacijskih procesa i prijelaza iz agrarnoga u industrijsko-urbani tip društva u Hrvatskoj. U obje ove faze seljački posjed čini materijalnu podlogu seljačkog načina života, ali se razlikuje stupanj vezanosti seljaka uz posjed, brojnost posjeda u selu, udjel seljaštva u socioekonomskoj strukturi društva, ponder poljoprivrede u nacionalnom gospodarstvu, ali i njezina važnost u ekonomskoj strukturi sela.

Određena obilježja seljačkog gospodarstva vrijede, istaknuto je, za jednu stabilnu fazu predindustrijskog društva, dok u drugoj fazi, obilježenoj prijelazom u industrijsko-urbani tip društva, one gube na značaju i karakteru, čak ako i pojavno nisu promijenjene. Rečene se promjene najlakše uočavaju raščlambom stanja i procesa pojedinih elemenata obiteljskog gospodarstva, a to su: zemljišni posjed i posjedovna struktura, radna snaga gospodarstva, opremljenost sredstvima rada, te seoska domaćinstva i izvori njihovih prihoda. Iako se ograničujemo na posljednjih pedesetak godina, tj. na razdoblje kada se formira socioekonomska struktura suvremenoga sela, razumijevanje važnijih pojava nalaže i malo »dublji« uvid.

5. Posjedovna struktura i zemljišni kapaciteti hrvatskih obiteljskih gospodarstava

Osnovnu obavijest o brojčanom kretanju obiteljskih gospodarstava pruža tablica 1. Sve do sredine 20. stoljeća raste broj tih gospodarstava tako da je povećan za 64% – u samo pedeset godina nastalo je približno 260.000 novih posjeda. Što to govori? U prvom redu, to je razdoblje visoke ovisnosti seoskoga stanovništva o poljoprivredi, koja je još uvijek najvažnija grana nacionalne ekonomije, o sporom privrednom razvoju koji ne omogućuje druge izvore zaposlenja i zarade sve brojnijem stanovništvu, tako da je razumljiva egzistencijalna upućenost na poljopri-

vredu i korištenje svih agrarnih resursa. Kako je zemljište kao najvažniji resurs ograničeno, formiranje novih gospodarstava znači fragmentaciju i smanjivanje postojećih posjeda, stalno smanjivanje veličine seljačkog imanja, koje je teško kompenzirati boljim gospodarenjem ili intenzifikacijom proizvodnje. Vlada velika agrarna prenaseljenosti, glad za zemljom, ali je na djelu i osiromašenje većine seoskog stanovništva.

Tablica 1.

Kretanje broja obiteljskih gospodarstava u Hrvatskoj, 1900.-1991. (u tisućama)

Godina	Gospodarstva	Godina	Gospodarstva
1900.	407	1960.	653
1931.	569	1969.	615
1949.	670	1981.	569
1955.	667	1991.	534

Izvor: J. Defilippis: Obiteljska gospodarstva Hrvatske, Zagreb, 1993., str. 107.

To je i razdoblje visokog porasta ukupnog stanovništva, slabog razvitka industrije, i visoke agrarne prenapučenosti. U 1900. seljaštvo je činilo 81,9% ukupnog stanovništva, a u 1931. još 70%, pa je shvatljivo povećanje broja gospodarstava (uglavnom diobom postojećih posjeda) i velika okrenutost seljaštva ka zemlji kao osnovnom proizvodnom sredstvu. Kasnije je, međutim, kada se naglo smanjuje seljačko stanovništvo, što prati i manji pad broja gospodarstava, teško objasniti nepovoljne tendencije promjena i pogoršanja posjedovne strukture privatnog sektora poljoprivrede. U razdoblju 1961.-1991. udjel seljačkoga u ukupnom stanovništvu pada sa 43,9% na 9,1% (od 1,824.000 na 409.000), što samo po sebi govori o dubini promjena socijalne strukture hrvatskoga društva i naglom prijelazu u urbano-industrijske okvire rada i života. Te promjene nisu praćene i adekvatnim smanjenjem broja seljačkih gospodarstava, povećanjem njihove veličine. Štoviše, smanjena je prosječna veličina tih gospodarstava i pogoršane neke druge značajke, važne za ukupan napredak seljačke poljoprivrede.

U drugom dijelu 20. stoljeća ubrzan je privredni rast, a ekstenzivna i forsirana industrijalizacija pokreće snažan proces deagrarizacije koji postupno smanjuje agrarnu prenapučenost i ovisnost o poljoprivredi, te dolazi i do smanjivanja broja seljačkih gospodarstava. Nakon dosizanja »plafona« u pedesetim godinama, slijedi postupan brojčani pad seljačkih gospodarstava, premda ih je danas previše s motrišta razvoja propulzivnije poljoprivrede. To je, naravno, jedna produktivistička logika, kojoj izmiče složena socijalna stvarnost i razni neekonomski (možda je bolje reći poluekonomski) razlozi postojanja i održanja šire lepeze poljoprivrednih gospodarstava u današnjem selu.

Zemljišni kapaciteti privatnoga sektora poljoprivrede također su doživjeli značajne promjene u analiziranom razdoblju. U trideset godina smanjene su ukupne

zemljišne površine, a to vrijedi i za obradivo zemljište, koje bilježe pad za približno 10%. Posebno su znakovite promjene u vlasničkoj strukturi. Privatni je sektor između 1961. i 1991. smanjen za više od 400.000 ha, tako da je njegov udjel u ukupnim obradivim površinama smanjen sa 89,4% na 77,9%. Udjel društvenog sektora je rastao te je početkom devedesetih posjedovao 22% ukupnih obradivih površina.

Smanjivanje zemljišnih i obradivih površina razmjerno je nov proces. U doba agrarne prenaseljenosti i »gladi« za zemljom, iskorišćuje se svako raspoloživo zemljištem pa se čak i »osvajaju« nove produktivne površine. Urbanizacija, porast gradova, izgradnja infrastrukturnih objekata također smanjuju fond poljoprivrednih površina. Ponegdje se, kao u razvijenim zemljama, planski smanjuju poljoprivredne površine i pretvaraju u šume, rekreativne zone i sl. Ipak, uzrok najvećeg dijela smanjenja poljoprivrednih površina seljačkih gospodarstva leži u njihovom vlasničkom transferu u korist društvenog sektora, što je dulje vrijeme, napose u pedesetim i šezdesetim godinama bilo poticano raznim mjerama agrarne politike, jer je u dobrom dijelu toga razdoblja forsirano područvljavanje poljoprivrede, shvaćeno i kao vlasničko širenje društvenog sektora poljoprivrede.

Povijest stvaranja i održavanja seljačkoga posjeda je i inače »bogata« raznim događanjima i perturbacijama. To posebno vrijedi za zemljište kao najvažniji resurs i preduvjet poljoprivredne proizvodnje. Ono je tijekom 20. stoljeća više puta preraspoređivano. U svim tim preraspodjelama, uz opravdane socijalne razloge, bilo je i političkoga i ideološkog voluntarizma.

U 20. su stoljeću bile tri zemljišne reforme. U prvoj, poslije Prvoga svjetskog rata, izveden je udar na veleposjed (u 1895. bilo je u tadašnjoj Hrvatskoj i Slavoniji 589 veleposjeda sa 699.775 ha zemlje), koji je smanjio zemljišne kapacitete mnogih veleposjednika, iako sam veleposjed nije ukinut. Zemlju je dobivalo sitno seljaštvo, ali su u igri bili i ratni dobitnici, banke i mnogi špekulanti. Slijedile su dvije reforme nakon Drugoga svjetskog rata. Godine 1945. zakonskim je aktom o agrarnoj reformi i kolonizaciji oduzeto zemljište mnogim pravnim osobama i poljoprivrednicima (uglavnom velikim posjednicima, bankama, crkvi i osobama njemačke narodnosti koje su u ratnim zbivanjima napustile Jugoslaviju), te poljoprivrednicima koji su posjedovali više od 25 ha (35 ha u nepovoljnijim uvjetima). Tako stvoren zemljišni fond razdijeljen je sitnim seljacima i seoskim bezzemljašima, državnim kolonistima, a dio je pripao državnim poljoprivrednim dobrima. Već se iz toga vidi kako je ta reforma bila inspirirana ne samo socijalnim već i političkim razlozima i potrebama stvaranja novoga državnog sektora u poljoprivredi. Naposljedku, agrarnom reformom iz 1953. tzv. agrarni maksimum spušten je na 10 ha i tom je mjerom oduzeta zemlja krupnijem seljaku. Taj je maksimum ostao na snazi do 1989., kada je ukinuta ta zapreka povećanju seljačkoga posjeda. Time je ukinuta jedna od važnijih mjera ograničavanja rasta seljačkoga sektora, koja je u novijim uvjetima i mogućnostima porasta produktivnosti zbog bolje opremljenosti mehanizacijom i drugim modernim sredstvima rada na privatnom posjedu, postala posve disfunkcionalnom.

Tri su agrarne reforme bile i u mnogočemu opravdane, jer su dijelom ostvarile maksimu »zemlja obradivačima«, što je svakako socijalno progresivna mjera, bez obzira u kojem je društvenom i političkom okviru izvedena. U tim reformama radno seljaštvo dobiva zemlju i stječe vlasnost nad njom. Maksimum vlasništva nad zemljom održao se praktički sve do kraja socijalističkog poretka. Valja, ipak, dodati da se ta zabrana odnosila na vlasništvo nad zemljom, ali u praksi se dopuštalo povećanje posjeda putem zakupa, tako da se spontano razvijao i jačao jedan uži sloj većih i tržišno sposobnih seljačkih gospodarstava.

Nakon institucionalnih promjena u devedesetim godinama 20. stoljeća došlo je do nove zemljišne preraspodjele. To je, ustvari, nova »mini« agrarna reforma. Zemljište bivšeg društvenog sektora postaje u 1991. državno vlasništvo. Država je pak to zemljište na različite načine (prodaja, zakup, koncesije) dodijelila raznim interesentima, s time što su kriteriji te dodjele bili vrlo šaroliki. Jedan dio tog zemljišta pripao je i seljačkim gospodarstvima, pa je vjerojatno došlo i do nekih pozitivnih promjena i poboljšanja posjedovne strukture privatnoga sektora. Ne postoje pouzdani podaci o opsegu te redistribucije i njenim učincima na posjedovnu strukturu. Tek rezultati zadnjeg statističkog popisa poljoprivrede iz 2003. omogućuju barem djelomičan uvid u novonastalo stanje.

Iznijete opaske, i bez podrobnije i utemeljenije analize relevantnih procesa u seljačkoj poljoprivredi, mogu se najbolje potkrijepiti uvidom u evoluciju veličine seljačkoga gospodarstva u Hrvatskoj. Tako je u 1900. prosječna veličina gospodarstva iznosila 5,2 ha; u 1930. 4,0 ha; u 1960. je pala na 3,6 ha, da bi 1991. prosječni posjed imao samo 2,8 ha obradivog zemljišta, a približno istu veličinu zatičemo i u novijem razdoblju. U proteklih se, punih sto godina, prosječna veličina seljačkoga posjeda smanjila se za više od jedne trećine.

Dobro je poznato iz znanstvene literature da je maleno gospodarstvo daleko inferiornije od velikoga. U tome se uglavnom slažu sve doktrine agrarnog razvoja, od fiziokrata, preko neoklasične ekonomije pa do marksističkih koncepcija, posebno u objašnjavanju procesa koncentracije i centralizacije poljoprivrede, koji je u duljem razdoblju snažno prisutan u svim razvijenim zemljama. Veliko gospodarstvo ima, naime, niže troškove po jedinici proizvoda, daleko veću produktivnost po radnoj jedinici, povoljniji i jeftiniji pristup tržištu, bankama i kreditnom poslovanju. Maleno gospodarstvo ima nekih prednosti u orijentaciji na radno intenzivne kulture, postiže veći bruto prinos po jedinici površine, može držati razmjerno više stoke, ali sve to ne može nadoknaditi prednosti većega gospodarstva, koje je racionalnije i rentabilnije od malenoga posjeda.

Činjenicu da sve do devedesetih godina nije došlo do željene promjene u posjedovnoj strukturi posvjedočuje evolucija posjedovne strukture obiteljskih gospodarstava u Hrvatskoj poslije 1960. (tablica 2). To je, podsjetimo, razdoblje kada se uvelike smanjila agrarna prenapućenost hrvatskoga sela, što je dovelo čak do manjka seljaštva u nekim krajevima, a brza, premda ne i potpuna deagrarizacija smanjuje pritisak na zemljište i druge agrarne resurse.

U tom se razdoblju smanjio broj obiteljskih gospodarstava za približno 20%, i smanjenje je nastalo u svim posjedovnim grupama, osim kod najmanjih (ispod jednog ha) – ona su jedina brojčano »ekspandirala«, i to na uštrb većih gospodarstava, što znači da se brojčano smanjuju veća, ekonomski interesantna i potencijalno tržišna gospodarstva. Izdvoje li ta manja gospodarstva, onda je pad broja gospodarstava daleko veći: broj gospodarstava većih od jednoga ha smanjen je za trećinu (sa 527 na 348 tisuća gospodarstava). Zapravo, sve grupe gospodarstava s posjedom većim od jednoga ha zabilježile su brojčani pad, s tim što je pad ovisi o veličini gospodarstava. Smanjenje je manje kod nižih posjedovnih grupa (indeks 78 je u kategoriji 1-3 ha), a veće što se penjemo po veličinskoj skali. Najveća gospodarstva, ona preko osam ha doživjela su najveće smanjenje – u 1960. bilo ih je 54 tisuće, dok ih je u 1991. bilo svega 30 tisuća, što znači da su brojčano gotovo prepolovljena, tako da danas sudjeluju sa samo 5,6% u ukupnoj strukturi gospodarstava.

Tablica 2.

Broj i struktura seljačkih gospodarstava u Hrvatskoj prema veličini posjeda 1960.-1991.

(gospodarstva u tisućama)

Veličina posjeda u ha	1960.		1981.		1991.		Indeks broja gospodarstava 1960. = 100
	Broj	%	Broj	%	Broj	%	
Do 1,0 ha	126	19,3	181	31,7	186	34,8	148
1,1 - 3,0 ha	236	36,1	196	34,4	185	34,6	78
3,1 - 5,0 ha	143	21,8	95	16,7	80	15,1	56
5,1 - 8,0 ha	94	14,4	64	11,2	53	9,9	57
Više od 8 ha	54	8,3	34	5,9	30	5,6	56
Ukupno	653	100,0	570	100,0	534	100,0	82

Izvor: Popis poljoprivrede 1960. i Popisi stanovništva i stanova 1981. i 1991.

Premda bi se, promatrajući stvari iz tog ugla, moglo govoriti kako je i dosad trajao, iako manjeg opsega, proces koncentracije zemljišta i proizvodnje, ipak je zbog velikog broja proizvodnih jedinica u seljačkoj poljoprivredi i male prosječne veličine obiteljskih posjeda (ispod tri ha poljoprivrednih površina) taj, inače zakoniti proces u razvijenim kapitalističkim poljoprivredama, tek sada na djelu u hrvatskoj poljoprivredi.

6. Noviji trendovi u znaku polarizacije posjedovne strukture

Nakon uvida u neka važnija obilježja stanja i dinamike strukture obiteljskih gospodarstava, nužno je raspraviti i proces stvaranja jedne proizvodno i ekonomski produktivnije poljoprivrede, barem u sferi pretpostavki optimalnije agrarne

strukture privatnoga sektora (obiteljskih gospodarstava), što je jedna od najvažnijih pretpostavki razvitka poljoprivrede i napretka sela. Mogućnosti razvitka obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava i stvaranja vitalne i produktivne poljoprivrede idu u red prioriternih problema ruralno-ekonomske i sociologijske teorije, ali i prakse dugoročnog usmjeravanja gospodarskog razvitka hrvatske države.

Dugoročan cilj razvitka poljoprivrede mora biti usmjeren na podizanje njezine globalne organiziranosti, povećanje proizvodne i ekonomske učinkovitosti, te međunarodne konkurentnosti kako bi se mogla uklopiti u svjetsko i europsko tržište. U tom svjetlu jedno od najvažnijih razvojnih pitanja jest kakva je mogućnost poboljšanja agrarne strukture, odnosno ako je cilj europeizacija cjelokupnoga ekonomskoga i socijalnog ambijenta u Hrvatskoj, onda i struktura hrvatske poljoprivrede treba postati što kompatibilnija europskom okruženju. Na tome inzistira i *Strategija razvitka hrvatske poljoprivrede*, strategijski dokument usvojen u Hrvatskom saboru u 1995. U njoj se ističe potreba stvaranja adekvatnije agrarne strukture, s vlasničkim modelom gospodarstava sposobnih za efikasniju proizvodnju u tržišno konkurentnom sustavu, a to, uz ostalo, znači »povećanje prosječne veličine poljoprivrednih gospodarstava putem zemljišne konsolidacije i redistribucije«. Strategija najviše inzistira na obiteljskim gospodarstvima kao temelju hrvatske poljoprivrede, iako ne zanemaruje druge subjekte i poljoprivredna poduzeća.

Kada je riječ o seljačkim gospodarstvima, onda s obzirom na dosad izneseno i mnoštvo drugih ograničavajućih faktora u seoskoj strukturi, treba biti vrlo oprezan i ponuditi vrlo uvjetne odgovore, s obzirom na mogućnosti stvaranja efikasnije i propulzivnije poljoprivrede.

Samo jedan manji, da ne kažemo vrlo tanak sloj, seljačkih gospodarstava može ući u modernizacijsku spiralu i utakmicu na tržišnoj sceni. Raspored osnovnih proizvodnih faktora u poljoprivredi (zemljišta, rada, kapitala) vrlo je nefleksibilan i ne omogućuje brze i skokovite promjene. Prema svim relevantnijim pokazateljima uvjete za suvremenu, proizvodno i ekonomski učinkovitu proizvodnju ima tek 10 do 15% seljačkih gospodarstava. Taj bi dio mogao postati jezgra buduće propulzivnije proizvodnje, dakle, ono što bismo nazvali vitalnim sektorom u hrvatskoj poljoprivredi.

Promotrimo u tom svjetlu neke podatke posljednja dva popisa poljoprivrede. U tablici 3. prikazana je raspodjela gospodarstava prema veličini posjeda, aktivnim poljoprivrednicima i raspoloživom zemljištu. Vidljivo je da na približno 15% posjeda radi više od trećine od svih aktivnih poljoprivrednika, što znači da većina njih ima »profesionalnog« (barem potencijalno) poljoprivrednika, i manje ovisi o angažmanu dodatne radne snage u poslovima gospodarstva. Istodobno, takva su gospodarstva posjedovala 46% ukupnog zemljišta privatnog sektora.

Tablica 3.

Distribucija gospodarstava, poljoprivrednika i zemljišta prema veličini posjeda 1991.

Veličina gospodarstva	Postotni udjel sastavnica		
	gospodarstava	aktivnih poljoprivrednika	korištenog zemljišta
Do 1,0 ha	34,8	7,7	6,5
1,1 - 3,0 ha	34,6	30,6	24,7
3,1 -5,0 ha	15,1	25,3	22,8
5,1 - 8,0 ha	9,9	22,9	23,4
Više od 8 ha	5,6	13,5	22,5
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Izvor: Priopćenje DZS Hrvatske, br. 2.5. (1993).

Podaci za najnovije razdoblje, koji potječu iz Popisa poljoprivrede 2003⁴ ukazuju na vrlo velike promjene u toj sferi. Broj gospodarstava je pao za 18% (85.000) prema prethodnom popisu, što odgovara očekivanjima. Rapidna deagrarizacija počinje se osjećati i u smanjenju broja gospodarskih jedinica u poljoprivredi. Vjerojatno će se taj trend nastaviti i dalje, jer je među najmanjim gospodarstvima, onima ispod jednoga ha veličine, više od dvije trećine onih sa manje od 0,5 ha zemljišta, pa je realno očekivati da će ti krajnje patuljasti posjedi prestati egzistirati kao proizvodne jedinice.

Razvidna je i sve snažnija tendencija diferencijacije na sitnu i samoopskrbnu poljoprivredu i na sloj krupnije komercijalne poljoprivrede. Pokazuje se (tablica 4.) da više od polovice svih gospodarstava ima manje od jednoga ha zemljišta, da oko 35% gospodarstava spada u razred od 1,1 do 5 ha, dok preostalih približno 15% ima posjed koji omogućuje uključivanje u komercijalnu poljoprivredu. No,

⁴ Taj je popis samo djelomično kompatibilan sa ranijim popisima. Osnovna jedinica novoga popisa je kućanstvo s poljoprivrednom proizvodnjom. U metodološkim objašnjenjima ono se definira kao: »svaka obiteljska ili druga zajednica osoba koje zajednički stanuju i zajednički troše svoje prihode za podmirenje osnovnih životnih potreba, kao i osoba koja živi sama (samačko kućanstvo), a bavi se poljoprivrednom proizvodnjom, odnosno ima posjed, ima jedinstveno upravljanje, zajednički se koriste sredstva za proizvodnju (strojevi, objekti, zemljište) i radom članova kućanstva bez obzira na to proizvodi li se samo za vlastite potrebe ili za prodaju« (Metodološka objašnjenja uz popis poljoprivrede 2003.) (www.dzs.hr)

Valja primijetiti da nije određen minimalni prag za određivanje poljoprivrednog kućanstva, niti neki dodatni uvjeti. Problematični su i podaci o poljoprivrednom zemljištu takvih kućanstava, jer zemljišna statistika navodi veće površine u privatnom sektoru. Stoga podatke popisa treba primiti sa dužnom rezervom, ali, nažalost, drugih podataka o tome nemamo.

vrlo je signifikantan drugi pokazatelj – količina posjedovanog zemljišta po pojedinim kategorijama. Polovica svih gospodarstava posjeduje tek 7% ukupnog zemljišta, 35% onih veličine pet ha »drži« 32% zemljišnog fonda privatne poljoprivrede, dok više od 60% zemljišta posjeduju oni sa posjedom većim od pet ha. Dok su u predzadnjem popisu poljoprivrede (1991.) gospodarstva sa posjedom većim od pet ha posjedovala oko 45% zemljišta, u novijem razdoblju ta kategorija ima 60% zemljišta, od čega dvije trećine »drže« gospodarstva s više od 10 ha, a takvih je ukupno 21.000 ili 4,5% u ukupnoj strukturi poljoprivrednih obiteljskih gospodarstava. Zanimljiv je i krajnji pol posjedovne skale: svega 1% gospodarstava (nešto manje od 5.000) posjeduje šestinu ukupnoga zemljišta privatnog sektora.

Tablica 4.

Struktura gospodarstava prema veličini posjeda i ukupnom zemljištu 2003.

Veličina posjeda	Broj gospodarstava		% udjel u poljoprivrednom zemljištu
	u tisućama	%	
Do 1 ha	227	50,7	7,1
1,1 - 3,0 ha	112	24,9	17,3
3,1 - 5,0 ha	46	10,2	15,2
5,1 - 10,1 ha	42	9,5	25,2
10,1 - 20,0 ha	16	3,5	17,9
Više od 20,1 ha	5	1,1	17,2
Ukupno	449	100,0	100,0

Izvor: Popis poljoprivrede 2003. Iz web stranica DZS (www.dzs.hr)

Upravo se ovdje najplastičnije ogleda i *polarizacija posjedovne strukture* u privatnoj poljoprivredi, kao rezultanti svih socijalnih i drugih promjena u hrvatskom selu, ali i nekih tranzicijskih procesa u privatizaciji nekada društvenog zemljišta. Iako o tome nema transparentnih podataka, privatizacija u poljoprivredi je tekla prilično kaotično i malo je vjerojatno da su perspektivno bolji i vitalniji poljoprivrednici »odlomili veći dio kolača«. Očito se tek šačica posjednika (ne uvijek i poljoprivrednika) dokopala većeg dijela zemljišta bivšeg društvenog sektora. Vjerojatno je propuštena i prilika da se osnaži srednji sloj poljoprivrednika, čime bi se možda potakla i proizvodnja radno intenzivnih kultura koje ne zahtijevaju veći posjed (povrćarstvo, voćarstvo), ali imaju radne i druge kapacitete za takvu proizvodnju.

7. Poljoprivredno stanovništvo i radna snaga na gospodarstvima

U klasičnoj seljačkoj obitelji podjela poslova i dužnosti tradicionalno je određena i ovisi o dobnoj i spolnoj strukturi članova kućanstva. Znaju se mogućnosti i dužnosti svakog člana. Mladi se uvode u posao, čak i djeca obavljaju korisne ra-

dove, gro poljskih poslova je na muškim članovima, staja i kućna prerada je radna sfera domaćice i ženskog »svijeta«, a i stariji imaju svoje mjesto u radu i drugim obiteljskim obvezama. Ne treba ni podsjećati da »klasična« seljačka obitelj spada u tipski model šire i višegeneracijske srodničke skupine, koja je znatno veća u odnosu na današnju nuklearnu obitelj.

Tijekom dulje historije seljačkih gospodarstava na njima je obitavala velika obitelj. Tako je sredinom 19. stoljeća prosječna seljačka obitelj imala 8,7 članova, 1910. taj broj iznosi 5,4 da bi 1931. brojala »samo« 4,7 članova. U posljednjih tridesetak godina ona se svojom veličinom gotovo izjednačuje sa urbanom porodicom. Godine 1991. prosječno kućanstvo u Hrvatskoj ima 3,1 člana, pri čemu seoska kućanstva (nema podataka o veličini poljoprivrednog) broje 3,3 člana, i samo nešto nadmašuju veličinu gradskog. Podaci posljednjeg popisa pokazuju da prosječno kućanstvo ima tek 2,95 članova, a tome se vjerojatno prilagođava i seoska obitelj⁵.

Procesi deagrarizacije doveli su, pak, do rapidnog opadanja seljaštva, koje je još prije 30-40 godina bilo brojčano dominantan sloj u hrvatskom društvu. U 40-godišnjem razdoblju seljaštvo je smanjeno za više od sedam puta, s preko 1,8 milijunske mase na manje od 250 tisuća, ili, strukturalno, sa 44% na 5,6% udjela u ukupnom stanovništvu zemlje. Dinamiku ovako dramatičnog tempa deagrarizacije, rijetkog i u svjetskim relacijama, pokazuje tablica 5.

Tablica 5.

Kretanje broja poljoprivrednog i radnoaktivnog stanovništva, 1961.-2001.

Godina	Poljoprivredno stanovništvo	Aktivni poljoprivrednici			
		Broj	% ukupnog	Broj	% ukupnog
1961.	1.824.819		43,9	980.590	50,2
1971.	1.338.267		30,2	843.389	37,0
1981.	667.696		14,5	414.742	20,9
1991.	409.647		9,1	264.895	13,0
2001.	246.089		5,6	166.044	9,4

Izvor: Popisi stanovništva za odnosne godine

Ukupno poljoprivredno stanovništvo je okvir za formiranje kontingenta radne snage u poljoprivredi. Osim brzog smanjenja poljoprivrednika, valja upozoriti da

⁵ Na gospodarstvima (kućanstvima s poljoprivrednom proizvodnjom) živjelo je, prema podacima popisa 2003., prosječno 3,3 članova, što znači da su takva kućanstva nešto brojnija u odnosu na opći prosjek.

deagrarizacija i odljev sa sela, iako imaju pozitivne posljedice, dovode, zbog selektivnosti procesa, do pogoršanja dobne sastava poljoprivrednika, a i ukupne seoske populacije. U selu, a naročito na seljačkim gospodarstvima sve je više starijih osoba, što izravno utječe na mogućnosti unapređenja proizvodnje tih gospodarstava, a ima i druge nepovoljne posljedice na modernizaciju seoskih područja.

U 1991. (za noviji popis nedostaju podaci o radnoj snazi, već se navodi vremenski radni angažman svih članova domaćinstva) preko 75% gospodarstava ima aktivne članove, ali samo su 30%, uvjetno, profesionalni poljoprivrednici. Naime, 103 tisuće gospodarstava ima jednog poljoprivrednika, na 42 tisuće raspoloživa su dva aktivna u poljoprivredi, a na 12 tisuća čak i tri. »Čitano« s druge strane, to znači da preko 70% gospodarstava nema poljoprivrednika, odnosno »svoga« seljaka, ali ima one koji, po statističkom poimanju, »povremeno rade na gospodarstvu«. To ne moraju biti aktivni članovi, nego i druge osobe, kao što su domaćice, koje čine oko 40% »povremene radne snage«, umirovljenici, osobe na školovanju i sl. To, uz ostalo, ukazuje na veliku zastupljenost »nepoljoprivrednoga« fonda rada, odnosno posredno govori o niskom stupnju profesionalizacije radne snage u seljačkoj poljoprivredi.

Promotri li se raspoloživa radna snaga prema posjedovnim kategorijama dobiva se kompletnija slika stanja. Sa porastom veličine gospodarstva raste i udjel onih koji imaju aktivne poljoprivrednike, ali se ne smanjuje i oslonjenost na »povremene poljoprivrednike«. Svega 7,6% najmanjih gospodarstava ima jednog ili dva poljoprivrednika, dok u grupi posjeda veličine iznad osam ha, njih 70,6% ima poljoprivrednike. Više od 36% ukupne radne snage (aktivnih poljoprivrednika) nalazi se na posjedima većim od pet ha, a njih je svega 15,5%. Zanimljiv je i podatak da gotovo 40% aktivnih poljoprivrednika radi na gospodarstvima manjim od tri ha. Gruba interpretacija ovoga nalaza govori o neracionalnoj alokaciji radne snage, ali i o velikim razlikama u produktivnosti njenih pojedinih kontingenata – 40% poljoprivrednika radi na posjedima ispod tri ha (70% gospodarstava), a 13,5% ih obavlja djelatnost na »pravim« gospodarstvima (iznad osam ha) koja posjeduju samo neznatno manje zemljišta od prvih, ali i osjetno više stoke, strojeva i druge imovine što pripada seljačkoj poljoprivredi.

Vidljivo je, nadalje, da neovisno o veličini gospodarstava, dodatna radna snaga igra značajnu ulogu u seljačkoj poljoprivredi. To znači da i na malim posjedima, koji su proizvodno i tržišno marginalni, kao i na velikim i tržišno ekspanzivnim gospodarstvima, domaćinstvo fungira kao »radna zajednica«, gotovo istovjetno kao u idealno-tipskom opisu funkcioniranja seljačkog gospodarstva u klasičnom seljačkom društvu. Iako su mnogi odnosi stubokom promijeni, obitelj smanjena, njeni članovi zaposleni i izvan gospodarstva, vlastiti posjed i rad na njemu je i dalje domena cjelokupne obitelji. Vjerojatno je poljoprivreda i posao na vlastitom gospodarstvu nešto što pruža i donosi ne samo materijalne koristi već i neka druga zadovoljstva i satisfakcije, pa i to upućuje, da usprkos svim tehnološkim, društvenim i demografskim promjena u selu, i dalje možemo govoriti o seljačkom posjedu kao fenomenu velike i duge istrajnosti.

Podaci popisa iz 2003., napomenuli smo, govore samo o količini vremenskoga angažmana članova kućanstva, ne diferencirajući pritom njihov status. Od oko 1,5 milijuna osoba koji žive u poljoprivrednim kućanstvima približno jedan milijun obavlja poslove na gospodarstvu. Pritom 51% članova radi dnevno do dva sata; 24% do četiri sata; 10% do šest sati a 15% radi više od šest sati dnevno poljoprivredne poslove. Većina onih sa većim vremenskim angažmanom nalazi se na većim, pretežno na posjedima iznad pet ha. Ti podaci ukazuju na već iznesenu konstataciju da radnu snagu gospodarstva čine praktično svi ukućani, a ne samo radno aktivni poljoprivrednici, jer oni već i zbog svoje malobrojnosti ne daju većinu radnog angažmana unutar gospodarstva.

8. Socioekonomska struktura seoskih kućanstava

Seljačka gospodarstva i kućanstva su, dakle, još uvijek žive i neposredne zajednice privređivanja, potrošnje i življenja u selu. Promjene u širem društvenom okviru dovele su do znatne preobrazbe naravi i funkcioniranja seoske obitelji. Od nekada velike, homogene i multifunkcionalne društvene skupine koja je u gotovo simbiotskom odnosu sa poljoprivrednim gospodarstvom, seoska se obitelj sve više »nuklearizira« i postaje sve sličnija gradskoj, premda nikada ne postaje potrošačka grupa, kao što je urbana obitelj. Seoska obitelj također dobiva mnoga obilježja urbane, ali i dalje ostaje radni tim na vlastitom posjedu, vezana za njega mnogim sponama ali i afektivnom privrženosti. To je, izgleda, trajna osnova razlikovanja urbane i seoske obitelji, unatoč njihovom konvergiranju u mnogim obilježjima.

Promjene nekadašnjih funkcija seoske obitelji, koje sada preuzimlju posebne obrazovne, odgojne, privredne i upravne ustanove, proizlaze iz procesa integracije seoskoga u globalno društvo, što se svakako može označiti i kao civilizacijski progres, posebice kada ukida autarkiju i kulturnu izoliranost sela od progresivnih materijalnih i kulturnih tekovina suvremenog društva.

Tablica 6.

Domaćinstva s poljoprivrednim gospodarstvom prema izvorima prihoda, 1981.

Izvori prihoda domaćinstva	Poljoprivredna domaćinstva	
	Broj	Postotak
1. Isključivo od poljoprivrede	135.910	23,8
2. Isključivo od nepoljoprivrede	148.372	26,0
3. Isključivo od osobnih prihoda	78.142	13,7
4. Od poljoprivrede i nepoljoprivrede	89.799	15,8
5. Od poljoprivrede, nepoljoprivrede i osobnih prihoda	12.666	2,3
6. Od poljoprivrede i osobnih prihoda	16.000	2,8
7. Od nepoljoprivrede i osobnih prihoda	61.473	10,7
8. Bez aktivnih i bez osobnih prihoda	26.859	4,7

Izvor: Popis stanovništva 1981.

Osnova za promjene koje i seljačku obitelj sve više pretvaraju u potrošačku grupu čine zapošljavanje i stjecanje dohodaka izvan samog gospodarstva. Iskustvenu podlogu za praćenje daju nam podaci o izvorima prihoda seoskih domaćinstava i zanimanja aktivnih članova.⁶ Već 1981. je gotovo 76% svih seoskih kućanstava sa gospodarstvom spadalo u mješovita, jer je imalo prihode i iz poljoprivrede, ali i iz drugih nepoljoprivrednih izvora i aktivnosti⁷.

Grupiramo li ove podatke u veće skupine, u tipove prema pretežnosti dohotka, prema ranije spomenutoj uvjetnoj klasifikaciji – poljoprivredna, mješovita i nepoljoprivredna, dobit ćemo sljedeću sliku:

- čista poljoprivredna domaćinstva (kategorija 1 iz tablice 6.) 23,8%
- mješovita domaćinstva (kategorije 4+5+6) 20,9%
- nepoljoprivredna domaćinstva (kategorije 2+7+3) 50,4%
- domaćinstva bez radne snage i osobnih prihoda (kategorija 8) 4,7%

U tablici 6. vidi se da su kućanstva sa poljoprivrednim gospodarstvom, prema aktivnosti članova i njihovim prihodima, u najvećoj mjeri deagrarizirana. Najveći broj tih domaćinstava spada u nepoljoprivredna, jer im svi prihodi potječu od rada, mirovina i dr., što znači da im posjed statistički nije važan u stjecanju prihoda. Naime, statistička klasifikacija ima »čiste« kategorije – ako pojedini član domaćinstva radi izvan posjeda, onda on i izdržavani članovi spadaju u nepoljoprivrednike. Kakva je njihova aktivnost na gospodarstvu, koliko rade i zarađuju, i koji je udjel tih prihoda i prirodne potrošnje u proračunu obitelji, to ne utječe na gornju socioekonomsku klasifikaciju seoskih kućanstava. No, to je samo statistička slika. Posjed ima itekako velik značaj u radnom smislu, pridonosi održavanju seoske porodice, a može poslužiti i kao socijalni amortizer u ekonomski teškim vremenima (i danas su takve prilike). Stoga je ta klasifikacija i netočna i nepotpuna, jer ne mjeri sve aktivnosti članova seoskih kućanstava, nego uzima u obzir samo osnovno zanimanje, a ne uvažava ni narav seljačkog gospodarstva u kojem i (statistički) radno neaktivni privređuju i pridonose svome gospodarstvu. Zato bi tu klasifikaciju trebalo dopuniti i doći do adekvatnijih kategorija, makar i čisto kvalitativnih. Samo se tako može protumačiti podatak iz 1991. prema kojem približno

⁶ Stara i uobičajena statistička klasifikacija na poljoprivredna, mješovita, nepoljoprivredna i domaćinstva bez radne snage, i s kojom smo se služili sve do nedavno, izgubila je nažalost na analitičkoj relevantnosti. Također se izgubilo i praćenje profesionalne strukture radno-aktivnih članova kućanstva, pa se sve svelo na praćenje izvora prihoda kao pokazatelja profesionalne i ekonomske strukture seoskih kućanstava.

⁷ To je, nažalost, zadnji popis s detaljnijim rezultatima o izvorima prihoda i aktivnosti članova poljoprivrednih gospodarstva koji omogućuje precizniju socioekonomsku analizu raslojavanja unutar obiteljske poljoprivrede. Vidljivo je (tablica 6.) kako su već tada prevladajući izvori prihoda oni koji potječu izvan same poljoprivrede. Ta se tendencija kasnije još više produbila, tako da se danas sa sigurnošću može procijeniti da je na manje od 10% svih gospodarstava poljoprivreda glavni ili pretežni izvor dohotka.

dvije trećine kućanstava sa gospodarstvom spadaju u »nepoljoprivredna«, a radi se o tome da u tim kućanstvima nema djelatnih poljoprivrednika, što ne znači da na njihovim posjedima nema proizvodnje, ili da nema prihoda iz poljoprivrede. Adekvatnije je i takva kućanstva tretirati kao mješovita, na kojima nema profesionalnih poljoprivrednika. Utoliko, to nisu posjedi »mrtve ruke«, nego gospodarstva sa radnom snagom koja samo povremeno radi u poljoprivredi, a to su zaposleni u drugim, izvanpoljoprivrednim djelatnostima, domaćice, starije osobe i djeca.

Od interesantnijih podataka treba svakako spomenuti kako je već 1981. bilo mnoštvo seoskih kućanstava s mirovinom. »Osobnih prihoda« (a to su uglavnom mirovine) bilo je u gotovo 30% seoskih kućanstava s posjedom, ponegdje kao jedini nepoljoprivredni prihod, ali i u kombinaciji sa drugim prihodima. Novum je što su pojavile i poljoprivredničke mirovine, pa iako su vrlo niske (negdje na razini socijalne pomoći), ipak predstavljaju minimalni egzistencijski oslonac ostarjelom seljačkom stanovništvu. Danas preko 75.000 poljoprivrednika prima takvu mirovinu, što implicira da velik dio gospodarstva pripada staračkim domaćinstvima.

Kraći zaključak o socioekonomskim promjenama u raznim tipovima kućanstava s obiteljskim gospodarstvom glasio vi da danas u selu imamo preko 90% posto mješovitih domaćinstava, shvati li se mješovitost u širem smislu; da se ta najbrojnija kategorija postupna diferencira – »mješovitost« postupno prerasta, odnosno sve više dobiva nepoljoprivredni karakter, te su potrebne nove analitičke kategorije i pristupi u objašnjenju promjena u obiteljskim gospodarstvima i kućanstvima. To je najuže povezano s tipovima gospodarstava prema veličini i značaju za poljoprivrednu proizvodnju, ali i s različitim oblicima poljoprivrede na pojedinim tipovima gospodarstava.

9. Akteri i scenariji unapređenja poljoprivrede i cjelokupnog ruralnog razvitka

Suvremeni pristupi unapređenju i revitalizaciji sela sve više plediraju za integralnim ruralnim razvojem, pod kojim se razumijeva ukupan ekonomski, socijalni i kulturni napredak ruralnog prostora i zajednice, ali istodobno traže povećanu skrb za očuvanje i unapređenje prirodnog okoliša. Nadalje, potencira se potreba multisektorskog i teritorijalnog pristupa selu, i široj lokalnoj zajednici, koja uključuje i manje gradiće i seoske centre.

S obzirom da su razlike sela i grada sve manje, a njihova zavisnost i međupovezanost sve veća, lista aktera ruralnog razvoja se proširuje. To su seosko i poljoprivredno stanovništvo, gradski poduzetnici, javna poduzeća (ponajviše iz oblasti infrastrukture), poljoprivredne zadruge i kompanije te trgovačke firme, razne udruge i religijske ustanove. Nabrojani (pa i drugi) subjekti djeluju u seoskom prostoru i imaju određenu odgovornost za njegov napredak.

Važan preduvjet za uravnotežen razvitak i grada i rurisa jest zaustavljanje procesa pretjerane urbane koncentracije u smjeru urbane dekoncentracije i napuštanje »centrističkog tipa« planiranja, koje zanemaruje interese ruralnih područja. Potrebno je seoska naselja bolje opremiti neophodnom komunalnom i socijalnom infrastrukturom te jače razvijati manje gradove i seoske centre, koji će okolnom seoskom stanovništvu osigurati usluge i uvjete života primjerene modernom društvu. Takva konfiguracija predstavlja okosnicu ruralne naseljske mreže, s većom i raznolikijom ponudom radnih mjesta i neophodnih institucija, što bi postupno stabiliziralo seosku socijalnu strukturu. To bi pomoglo smanjivanju velikog ruralnog egzodusa, pa ga čak i postupno preokretalo u urbani egzodus, o čemu govore iskustva razvijenih zemalja. Procesi decentralizacije industrije, izgradnje manjih pogona, obrta i radionica, omogućuju otvaranje više raznolikih radnih mjesta (osobito su važna »ženska« radna mjesta), a i neke nove djelatnosti iz tercijarnog i kvartarnog sektora pogodne su za seoske sredine. Naravno, i poljoprivreda i obiteljska gospodarstva i poljoprivredno zadrugarstvo imaju tu istaknuto mjesto. U mnogim sredinama došlo je napretka u radu i ponašanju poljoprivrednika i seoskih poduzetnika. Pojavili su se poljoprivrednici i poduzetnici s proizvodnjom i preradom u granama kao što su vinogradarstvo, povrtlarstvo, mljekarstvo, prerađa mesa i sl. Seoski turizam je jedna od takvih novih djelatnosti, sa širim socijalnim i kulturnim učincima u nekim seoskim područjima.

Poseban je problem osnaženja mreže obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava i stvaranja vitalne i produktivne poljoprivrede. Prema svim relevantnijim pokazateljima, uvjete za suvremenu, proizvodno i ekonomski efikasnu proizvodnju u Hrvatskoj ima tek 10 do 15 posto seljačkih gospodarstava. Ona bi mogla postati jezgrom buduće propulzivnije proizvodnje. U tom se vitalnom dijelu poljoprivrede pojavljuju i obrazovanije kategorije »farmera«, potencijalni nosioci buduće, »farmerske« poljoprivrede. Oni su najzainteresiraniji za novija tehnološka dostignuća, ali i za znanja o ekonomici i marketingu u poljoprivredi, te o upravljanju poljoprivrednim gospodarstvima. Brojni i upravljaju većim gospodarstvima, jer pored »svojeg« zemljišta uzimaju u zakup i dodatno. Jedno istraživanje vitalnih poljoprivrednika pokazalo se kako mnogi od njih obrađuju površine do 50 ha, pa i više, od čega je veći dio iznajmljen (Magdalenčić, Petak, Župančić, 1994.). Veći broj njih imaju nasljednike na gospodarstvu, koji su upućeni na više profesionalno obrazovanje neophodno za bavljenje suvremenom poljoprivredom.

Moderna poljoprivreda, također, traži vrlo široku informacijsku, tržišnu i financijsku infrastrukturu i snažne državne potporne mehanizme. U tom sklopu važna je i poljoprivredna zadruga, kao »dobrovoljno udruženje zadrugara u kojem svaki član sudjeluje neposredno i koje zajedničkim poslovanjem na načelu uzajamne pomoći unapređuje i zaštićuje svoj gospodarski i drugi profesionalni interes, u cilju ostvarivanja svoje osobne i zajedničke dobiti zadrugara« (Mataga, Matijašević i Kosijer, 1996.: 17).

No, što je sa drugim obiteljskim gospodarstvima, koja ostaju izvan naznačene scene profiliranja modernog sektora u poljoprivredi. Oni će i dalje predstavljati naj-

veći dio poljoprivrednog ambijenta u selu. Po osnovnom opredjeljenju to će biti razni oblici *part-time* poljoprivrede ili posjedi nepoljoprivrednih slojeva u selu. Moguće je da će se na dijelu njih razvijati kvalitetna zanatska i ekološki usmjerenana proizvodnja. Takva poljoprivreda ne računa sve troškove proizvodnje, a dobit korisno dopunjuje ostale obiteljske prihode. Ona uglavnom spada u samoposkrbnu, a posebno je pogodna za krajeve koji nisu pogodni za masovnu tržišnu proizvodnju. Ali to nije i jedina korist od takve orijentacije.

Poljoprivreda, posebice ona u suvremenom izdanju, vrlo je velik izazov za očuvanje zdravog okoliša. Tradicionalna poljoprivreda koju i danas nalazimo u nerazvijenom svijetu, lakše je balansirala na relaciji poljoprivrednik, proizvodnja, zemljište, pejzaž i cjelokupna prirodna okolina. Takva poljoprivreda radi s tvarima organskog podrijetla, proizvodni ciklusi su samoregulacijski, pa se ne dira u ekološki sustav kao funkcionalno jedinstvo biocenoze koja uključuje ukupan biljni i životinjski svijet i abiotičku okolicu. Mnogi sociolozi kritiziraju industrijsku poljoprivredu i ističu kako nije uspjela simbioza moderne poljoprivrede i seoskog društva, pa predlažu razne lijekove. Neki se zalažu za dualni sektor u poljoprivredi, gdje će pored intenzivne i industrijske poljoprivrede, egzistirati i drugačiji tipovi gospodarstava, od *part-time* farmi, zanatske i novoseljačke proizvodnje, pa do dekorativne i rekreativne poljoprivrede. U tim okolnostima seljak bi bio ne samo učinkovit proizvođač hrane, već i vrtlar planete i čuvar prirode. To bi tražilo drugačiju razdiobu zemljišnog i šumskog prostora na onaj predviđen za komercijalnu proizvodnju, na zone konzervacije, rekreativnog i njegovanog pejzaža. U takvim bi promišljanjima i Hrvatska mogla naći svoje mjesto. Njezina je agrarna struktura pogodna za takve planove. Malena seljačka gospodarstva, koja se ne motri samo kroz produktivističku logiku, mogu u raznolikim prirodnim uvjetima odigrati veću ulogu i dati pun doprinos očuvanju zdravog prirodnog okoliša. Takvim je gospodarstvima zadruga jamac stabilnosti i prosperiteta.

Literatura

1. Bergmann, Theodor (1990.): Socioeconomic Situation of the Individual Peasant. – *Sociologia Ruralis*, Assen, 330 (1990) 1: 48-62.
2. Cifrić, Ivan (2002.): Zagađivanje i ugrožavanje seoskog okoliša. – U: Maja Štambuk, Ivan Rogić, Anka Mišetić (ur.): *Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*. – Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 265-285. str
3. Defilippis, Josip (1993.a): Obiteljska gospodarstva Hrvatske. – Zagreb: AGM, 247 str.
4. Defilippis, Josip (1993.b): Upravljanje integralnim razvitkom ruralnih područja. – *Sociologija sela*, Zagreb, 31 (1993), 1/2: 35-41
5. Kayser, Bernard (1990.): *La renaissance rurale*. – Paris: Armand Colin, 316 pp.
6. Magdalenić, Ivan; Petak, Antun; Župančić, Milan (1994.): Očekivanja hrvatskih seljaka od Javne poljoprivredne savjetodavne službe. – *Sociologija sela*, Zagreb, 32 (1994) 125/126 (3/4): 123-148.
7. Mataga, Željko; Matijašević, Anton; Kosijer, Miloš (1996.): *Zadružni priručnik*. – Zagreb: Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva, Sektor poljoprivredne savjetodavne službe; Hrvatski zadružni savez, 96 str.

8. Mendras, Henri (1967.). La fin de paysans. – Paris: Futuribles, 204 pp.
9. Mendras, Henri (1986.). Seljačka društva: elementi za jednu teoriju seljaštva. – Zagreb: Globus, 310 str.
10. Nejašmić, Ivica (1990.): Osnovne značajke depopulacije u Hrvatskoj – *Sociologija sela*, Zagreb, 28 (1990) 107/108. 33-50.
11. Puljiz, Vlado (1977.): Eksodus poljoprivrednika. – Zagreb: Centar za sociologiju sela, grada i prostora Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 176 str.
12. Sauer, Mathias (1990.): Fordist Modernization of German Agriculture and the Future of Family Farms. – *Sociologia Ruralis*, Assen, 30 (1990) 3-4: 260-279
13. Strategija prostornog uređenja Republike Hrvatske. – Zagreb: Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja; Zavod za prostorno uređenje, 1996.
14. Štambuk, Maja (1997.): Modernizacijski procesi i društvene promjene u hrvatskim ruralnim sredinama. Doktorska disertacija. – Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 241 str.
15. Štambuk, Maja (2002.): Selo i modernizacija: kratka povijest nesporazuma. – U: Maja Štambuk, Ivan Rogić, Anka Mišetić (ur.): *Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*. – Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 9-28 str.
16. Tanić Stjepan (ur.) (1995.): pregled stanja i Strategija razvitka poljoprivrede Republike Hrvatske / Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva Republike Hrvatske, Organizacija za hranu i poljoprivredu (FAO). – Zagreb: Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva Republike Hrvatske, 1995.
17. Tovey, Hilary (1998.): Rural Actors, Food and the Post-Modern Transition. – In: Leo Grandberg, Imre Kovach (eds.): *Actors on the Changing European Countryside*. – Budapest: Institute for Political Science of the Hungarian Academy of Science, Budapest, 282 pp.
18. Župančić, Milan (1995.): Vitalna gospodarstva i preobražaj hrvatske poljoprivrede. – *Sociologija sela*, Zagreb, 33 (1995) 1-4: 1-17.
19. Župančić, Milan (2000.): Tranzicija i modernizacijske perspektive hrvatskog sela. – *Sociologija sela*, Zagreb, 38 (2000) 1-2: 11-78
20. Župančić, Milan (2002.): Obiteljska poljoprivredna gospodarstva u Hrvatskoj. – U: Maja Štambuk, Ivan Rogić, Anka Mišetić (ur.): *Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*. – Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 221-247. str.

Milan Župančić

Institute for Social Research in Zagreb, Zagreb, Croatia

Family Agricultural Holdings and Rural Development in Croatia

Summary

In his text the author is discussing and reflecting on some core characteristics of the family agricultural holdings in Croatia and their role in the development of contemporary agriculture, as well as reflecting on the collective progress of the rural areas. In order to fully grasp this role, he is primarily explaining the most important dimensions of the traditional family farming holdings in opposition to the position of the farming estates within the contemporary industrial agriculture. The difference between these two types of holdings, existing to that day on the world scene, are substantial, although modern farms integrated in a larger agricultural process are predominant in developed countries, both types can in reality co-exist, especially within underdeveloped and semi-developed countries.

A traditional type of family farming holdings existed for a long time in Croatia, although in the last 20, 30 years under the influence of different factors, a modern agricultural holding is being born, capable of sustaining the market competition and to some extent compatible with the European surrounding.

One of the concepts of the modern agriculture is a larger and technologically better equipped farm. The efforts of the state policy during the transition and privatization process, which led to a new structure of the Croatian agriculture, have taken that course. A bigger polarization in the ownership structure of the family agricultural holdings has occurred, within which a smaller number of larger and market oriented holdings has been singled out, co-existing at the same time with a huge majority of small and tiny holdings, who still maintain many traditional characteristics. Numerous issues have yet to be resolved and the overall situation in agriculture is stagnating and potentially very conflicting.

The author is finally discussing a number of factors and protagonists implicated in the integral development of the rural areas. The development of these areas will depend on many of these, until now, mainly coming from the agricultural background, and from now on, coming from other backgrounds as well. The basic principle of progress of the rural areas is a different policy on space development, and the need of »urban decentralization« as well as prevention measures related to the huge rural migration, which is the cause of devitalization and depopulation of the major parts of the rural space.

Key words: agricultural holding, traditional and modern industrial agriculture, ownership structure, types of family holdings, protagonists of the rural development

Received on: 24th May 2005

Accepted on: 10th June 2005

Milan Župančić

Institut de Recherches sociales à Zagreb, Zagreb, Croatie

Les exploitations agricoles familiales et le développement rural en Croatie

Résumé

Dans le texte sont présentés quelques caractéristiques fondamentales des exploitations agricoles familiales en Croatie et leur rôle dans le développement de l'agriculture contemporaine et dans le progrès global des régions rurales. Pour comprendre tout à fait ce rôle, sont expliquées les dimensions plus importantes des exploitations agricoles traditionnelles et, à l'opposé de ceci, l'état des choses et la position des exploitations agricoles dans l'agriculture industrielle contemporaine. Les différences entre ces types – ils existent aussi aujourd'hui sur la scène mondiale, bien que dans les pays développés dominent les fermes modernes intégrées à un complexe agro-industriel – sont grandes, mais ces deux types peuvent exister parallèlement dans la réalité, surtout dans les pays sous-développés et semi-développés.

En Croatie a existé pendant longtemps la forme traditionnelle d'exploitations agricoles, mais, depuis une vingtaine, une trentaine d'années, sous l'influence de divers facteurs apparaît progressivement l'exploitation agricole moderne, capable d'être compétitive sur le marché et, en quelque sorte, compatible avec l'environnement européen. L'une des conditions de l'agriculture moderne est aussi une exploitation agricole plus grande, bien équipée technologiquement. C'est précisément sur cette trace qu'ont porté les efforts de la politique d'Etat dans le processus de transition et de privatisation dans l'agriculture, qui ont abouti à une nouvelle structure de l'agriculture croate. Une polarisation plus grande a eu lieu dans la structure de la propriété des exploitations agricoles familiales, dans laquelle s'est différenciée une couche restreinte d'exploitations agricoles plus grandes et orientées vers le marché, avec, en même temps, la persistance d'une grande majorité de petites exploitations agricoles, naines, qui maintiennent beaucoup de caractéristiques traditionnelles. Cependant, de nombreux problèmes subsistent et l'ensemble de l'état/des choses dans l'agriculture reste sous le signe de la stagnation et est potentiellement très conflictuelle.

A la fin de l'article est posé le problème du large complexe des facteurs et des acteurs du développement intégral des régions rurales. Le progrès de ces régions dépendra de nombreux acteurs, où, en plus des sujets, généralement agricoles jusqu'à récemment, les acteurs d'autres activités obtiennent un rôle important. La condition fondamentale du progrès des régions rurales est aussi une politique différente du développement relatif à l'espace, lors de quoi il faut mentionner la nécessité de la «déconcentration urbaine» et de juguler l'exode rural considérable, qui a dévitalisé beaucoup de régions rurales et a abouti à la dépopulation de la plus grande partie de l'espace rural.

Mots-clés: exploitation agricole, agriculture traditionnelle et industrielle moderne, structure de la propriété, types de foyers ruraux, acteurs du développement rural

Reçu: 24 mai 2005

Accepté: 10 juin 2005